

Usulcülerin Hz. Peygamber'in Müspet Fiillerinin Umumiliği Konusundaki İhtilafı

Dr. Nihat Özdemir¹

Doi: 10.55918/islammedeniyetidergisi.1481179

Araştırma Makalesi | Geliş Tarihi: 09.05.2024 | Kabul Tarihi: 13.09.2024

Öz

Usulcüler, genel olarak hadis-i şeriflerde geçen âm lafızların umum ifade ettiği hususunda görüş birliğinde içindedir. Ancak müspet fiillerin umum ifade edip etmediği konusunda ihtilaf vardır. Usulcülerin çoğunluğu Hz. Peygambere ait müspet fiillerin umum ifade etmediğini savunurken bir grup usulcü aksi görüştedir. Burada fiilin umum ifade etmesi ile kastedilen; Hz. Peygamberin yaptığı ve birden fazla kısmı yahut veçhi bulunan müspet bir fiilin, sahâbe tarafından rivayet edilmesi halinde, söz konusu rivayetin ilgili fiilin bütün kısım ve vecihlerini kapsamaması, umum ifade etmemesi ise kapsamamasıdır. Bu meselenin, usulcülerin ihtilafına konu olan diğer bir yönü ise şudur: Hz. Peygamberin herhangi bir fiili, bir sahâbe tarafından zahiri umum ifade eden bir lafızla rivayet edildiğinde bu fiil, bazı usulcülere göre umum ifade eder. Zira onlara göre Arap dilini bilen âdil bir sahâbe, ilgili fiilin umum ifade ettiğine kani olduktan sonra onu bu lafızla aktarmıştır. Fakat buna mukabil, usul âlimlerinin çoğunluğuna göre mezkûr fiilin rivayet edildiği lafız umum ifade etmez. Çünkü onlara göre bir meseleyi açıklığa kavuşturup ispat üzere delil getirmek, rivayet ile değil ancak rivayet edilen fiilin kendisi ile olur. Hz. Peygamberden sadır olan fiil de zorunlu olarak belirli bir zaman ve vasıf üzere olacağı için umum, rivayet edilen fiille değil rivayette olur.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Müspet Fiil, Sahâbe, Umum.

The Dispute Among Theologians Regarding The Universality Of Prophetic Positive Acts In Narrations

Summary

Theologians generally agree that the general terms (al-alfâz al-'âmmah) in the hadiths usu-ally imply a general meaning. However, there is a disagreement on whether the positive acts attributed to Prophet Muhammad imply universality (al-'umum). The majority argue that these acts do not convey a universal implication, while a group of theologians con-tends otherwise. Universality in this context means that when a positive act, performed by Prophet Muhammad and having multiple aspects or dimensions, is narrated by a compa-nion, the narration encompasses all aspects and dimensions of the said act. The absence of universality means it does not. Another point of contention among theologians is when any act of Prophet Muhammad is narrated by a companion of him using terms that osten-sibly imply a general meaning. According to some theologians, if a just companion, knowledgeable in Arabic, is convinced of the act's universality, then he would narrate it using those terms. However, the majority of scholars argue that the terms used in the nar-ration do not convey universality. They believe that proving and clarifying an issue thro-ugh evidence comes not merely by narration but through the act being narrated itself. Sin-ce an act performed by Prophet Muhammad necessarily occurs at a specific

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, nihatabey42@hotmail.com, Orcid No: 0000-0001-5153-4756.

time and with specific characteristics, its universality, if any, is related to the narration itself, not the nar-rated act.

Keywords: Companion, Prophet Muhammad *PbuH*, Positive Act, Universality.

Giriş

Fıkhın temel delillerini teşkil eden kitap ve sünnetin metni Arapça olduğundan, Arap dilinde lafız-mana ilişkisi tüm boyutlarıyla bilinmeden ilgili metinleri doğru anlamak ve isabetli hüküm çıkarmak mümkün değildir. Nitekim doğası gereği muhtelif mana ve çıkarımlara kaynaklık eden dildeki lafız ve yapılar, pek çok fıkhî ihtilafın da temelini oluşturur. Bu nedenle usul âlimleri, kitap ve sünnetin maddesini teşkil eden lafızları; a. manaya vaz'ı, b. manasının açıklığı ve kapalılığı, c. manaya delâleti ve d. konulduğu manada kullanılıp kullanılmaması gibi cihetlerden incelemiş ve taksim etmişlerdir.

Öte yandan usulcülerin, Kur'ân-ı Kerîm gibi temel delillerden olan Hz. Peygamber'in sünnetinin incelenmesine de büyük önem verdikleri söylenebilir. Nitekim Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirlerini detaylı olarak ele alıp tasnif eden usulcüler ayrıca sünnetin Kur'ân'ı teyidi ve beyanı ile Kur'ân'da geçmeyen bazı meseleleri teşrî'de bulunması gibi konuları da incelemişlerdir. Bu çerçevede usulcülerin ele aldığı diğer bir husus ise, bu makalenin de konusunu teşkil eden; Hz. Peygamberden sadır olan çok yönlü müspet bir fiil rivayet edildiğinde, böyle bir fiilin umum ifade edip etmeyeceği meselesidir. Burada müspet fiilin rivayeti ile kastedilen, Hz. Peygamberden sadır olan bir fiilin, "Hz. Peygamber Kâbe'nin içinde namaz kıldır" örneğinde olduğu gibi aktarılmasıdır. Bu aktarımda lafız ve sığa sahâbeye, fiil ise Hz. Peygamber'e aittir. Konu bir başka örnek olarak, sahâbenin "Hz. Peygamber şafak kaybolunca namaz kıldır" aktarımı üzerinden kısaca şöyle açıklanabilir:

Bu örnekte geçen "şafak kelimesinin anlamı, güneş battıktan sonraki kızarıklık ile daha sonra oluşan beyazlığın kaybolması şeklinde iki kısımdır. Namazın kısımları akşam ve yatsı, vasıfları ise kızarıklık ile daha sonra oluşan beyazlıktır. İşte makalede cevabını aradığımız soru; Hz. Peygamber'den sadır olup yukarıda olduğu gibi birden fazla kısım ve ciheti/vasfı ihtiva eden müspet bir fiil rivayet edildiğinde, böyle bir fiilin umum ifade edip etmeyeceği meselesidir. Bu bağlamda mesele, karşıt görüş sahiplerince ileri sürülen deliller dikkate alınarak tartışılacak ve değerlendirilecektir.

2 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Râid b. Sabrî, (Riyad: Dâru'l-hadârat, 1436/2015), "Hacc", 52 (No. 1599); Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, thk. Şuayb Arnavut vd. (Beyrut: Dâru'r-risâle el-'âlemiyye, 2009), "Kitâbu's-Sünne", 6, (No. 4607), 7 Cilt, "Salât" 92 (No. 2023).

3 Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezid) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Ahmed Şâkir vd. 2. Basım (Kahire: Şirketü ve Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1398/1978), "Ebvâbü's-salât", 15 (No. 152).

1. Hz. Peygamberin Fiilinin Rivayetindeki Umumilik

1.1. Fiilin Tarifi

Sözlükte “hades, iş, eylem, insanın hareket etmesi⁴ gibi anlamlara gelen fiil kelimesi, terim olarak çeşitli bilim zümreleri tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak biz burada sadece nahivciler ile mantıkçıların tanımı üzerinde duracağız. Fiil nahivciler tarafından “üç zamandan biriyle bağlantılı olarak kendi başına bir anlamı gösteren kelime” şeklinde tanımlanır.⁵ *Lisânü'l-‘Arab* müellifi İbn Manzûr (ö. 1311/711) fiili, “geçişli ve geçişsiz her amelden kinayedir”⁶ şeklinde tarif etmiştir. Mantıkçılara göre ise fiil; “Bir şeyin başka bir şey üzerinde etkili olması, bir varlık üzerinde görünen şeyin bazı durumlarının bir başka duruma dönüşmesidir.”⁷ Örneğin bıçak vb. kesici bir cismin, bütün halindeki bir elmayı dilimlere ayırmak suretiyle onu bir halden başka bir hale dönüştürmesi böyledir. İbn Hazm ise fiili iki kısma ayırır. Birincisi; “Sona erdikten sonra etkisi devam eden fiil». İbn Hazm bu duruma, pulluk ile toprağı süren çiftçinin eylemini misal gösterir. İkincisi ise; “sona erdikten sonra etkisi kalmayan fiil». Müellif bu kısma örnek olarak ise yürüme, konuşma vb. fiilleri zikreder.⁸ Makalede “müspet fiil” derken ölmek, yaşamak, siyahlaşmak, olmak vb. fiiller kapsam dışında bırakılmaktadır. Çünkü bunlar, her ne kadar dil bilimcilere göre fiil olsa da mantıkçı ve usulcülere göre fiil değildir. Çünkü bu tür fiillerin meydana gelmesinde kişinin herhangi bir etkisi yoktur.

1.2. Rivayetin Tanımı

“Hakeytu ‘anhu’l-kelâme hikâyeten “حکیت عنه الكلام حکایة” denildiğinde bununla “Ondan söz rivayet ettim” manası kastedilir. Hakeytu fi’lehu ve hâkeytehu “حکیت فعله” denildiğinde “onun yapmış olduğu fiilin benzerini yaptım” anlamına gelir. Nitekim Arapça’da “hakâ” “حکی” fiili “محاكاة” yani “müfâ‘ale” babında kullanıldığında benzeme anlamına gelir.⁹

4 Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî (ö. 395/1004), *Mücmelü’l-luga*, thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân, 2. Basım, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1986/1406), 723; Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’küb b. Muhammed el-Firûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmüsü’l-muhit*, thk. Mektebu’t-tahkîki’t-turâsî fi müessesetü’r-risâle, (Beyrut: Müessesetü’r Risâle, 2005/1426), 1043; Muhammed A’lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî, *Keşşâfü istilâhâti’l-fünûn ve’l-ulûm* (ö. 1158/1745’ten sonra), thk. Ali Dahruc, 2 Cilt, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 2/1280.

5 Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413), *et-Tarîfât*, çev. Arif Erkan, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 172.

6 Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü’l-‘Arab*, 3. Basım, (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1419/1999), 10/292, 17 Cilt.

7 Ebü Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *et-Takrib li-haddi’l-mantık ve’l-medhal ileyhi bi’l-elfâzi’l-‘ammıyye ve’l-emsileti’l-fıkhiyye*, thk. thk. Abdülhak b. Molla et-Türkmânî, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007/1428), 408.

8 İbn Hazm, *et-Takrib*, 408-409.

9 Ebü Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü’l-luğa*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, 2. Basım, (Beyrut:

Usulcülere göre ise fiilin rivayet edilmesi, onun dile getirilmesi ve aktarılmasıdır. Tıpkı sahâbenin Hz. Peygamber'den kendi özel durumuyla ilgili fetva istemek maksadıyla söylediği “Ben, on kadın ile evliyken Müslüman oldum” sözünde olduğu gibi. Bu sözüyle ilgili sahâbe, kendi durumunu rivayet etmiş yani aktarmıştır.¹⁰ Nitekim Cürçânî (ö.816/1413) rivayeti: “Hareke ve sîga değişikliği yapmadan, kelimenin bir yerden bir başka yere nakledilmesinden ibarettir”¹¹ şeklinde tanımlamıştır. Nahivciler ise rivayetten “Nakleden kimsenin nakletmiş olduğu konuma göre sözü zikretmesi¹² manasını kastederler.

1.3. Usulcülere Göre Fiilin Rivayeti

Burada fiille kastedilen; dilbilimde incelenen ve bir kelime türü olarak isim ve harfin mukabili olan fiil değildir. Bilakis bu bağlamda fiil, kişinin iş ve eylemi manasında müspet fiildir ve Hz. Peygamber'e nispetle düşünüldüğünde “nebevî fiil” şeklinde ifade edilir. Fiilin rivayeti ise söz konusu iş ve eylemin belirli bir lafız ve sîga aracılığıyla aktarılmasıdır. Daha özel olarak ise sahâbenin, “Hz. Peygamber Kâbe'nin içinde namaz kıldı”¹³ sözünde olduğu gibi, Hz. Peygamber'in fiilini nakletmesidir. Bu konu aşağıda tafsil edilecektir.

1.4. Usulcülere Göre Söz ve Fiilin Rivayeti

Bu bağlamda söz ve fiilin rivayeti ile kastedilen, sahâbenin Hz. Peygamber'in bir sözünü yahut davranışını görüp onu iyice kavradıktan sonra ilgili söz yahut fiile tanık olmayan diğer sahâbelere aktarmasıdır. Bu aktarım söz yahut fiil yoluyla iki şekilde gerçekleşir.

1.4.1. Sözün Rivayeti

Sözün rivayeti iki yolla gerçekleşir. Birincisi lafzî rivayettir. Lafzî rivayet; bir lafzı aynıyla yani hiçbir değişikliğe mahal vermeksizin harfi harfine nakletmektir. Nitekim rivayette asıl olan da budur. İkincisi ise manevî rivayettir. Bu ise lafzı değiştirerek, diğer bir deyişle yerine aynı anlamı verecek başka bir lafzı koyarak nakletmek yahut konuyla alakasının olmadığını düşünerek, bazı lafızları zikretmeksizin başkalarına aktarmaktır. Bazı usulcüler sözün bu şekildeki rivayetini tamamen yasaklamışlardır.

Dârü'l-ilm li'l-melâyin, 1399/1979), 2317, 7 Cilt; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdırrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcül-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdüsselât Ahmed Ferrâc, (Kuveyt: Matba'atu Hükümet-i Kuveyt, 1385/1965), 37/458, 40 Cilt.

10 İbn Mâce, *Sünen*, “Zekât”, 40 (No. 1953).

11 Cürçânî, *et-Ta'rifât*, 89.

12 Ebü'l-Velid Zeynüddin Hâlid b. Abdillâh b. Ebi Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrih 'ale't-Tavzih*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000), 2/479, 2 Cilt; Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*, thk. Ahmed Şemseddin, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1418/1998), 3/229, 4 Cilt.

13 Buhârî, “Hacc”, 52 (No. 1599).

Bazıları ise fakih bir râvinin nakletmesini caiz görmüştür. Diğer bir kısım usulcüler ise mana ile rivayete belirli türdeki hadislerde cevaz vermiş, diğer türlerde ise yasaklamışlardır.¹⁴

1.4.2. Fiilin Rivayeti

Fillerin rivayetine gelince; ilk bakışta bir fiilin lafzen, harfi harfine nakledilmesi tasavvur edilemeyebilir. Ancak bize öyle geliyor ki bir fiilin şekil olarak benzeri ile nakledilmesi bir lafzın benzer lafız ile nakledilmesine benzemektedir. Diğer bir deyişle fiilin lafız ile nakledilmesi, bir lafzı manasıyla nakletmeye benzer. Hatta bu durum mana ile nakletmenin kendisidir de diyebiliriz. Çünkü âyet-i kerîme ve lafzî mütevâtir hadis-i şerifler hariç, harfi harfine nakledilmiş hiçbir metin yoktur. İşte bu nedenle bu tür lafızları mana ile rivayet etmek birtakım tehlikeleri barındırmaktadır. Açıklamaya çalışacağımız nokta da burası olacaktır.

1.4.2.1. Fiilin Fiil İle Rivayeti

Bu duruma örnek olarak Abdullah b. Zeyd, Hz. Osman, Ebû Hüreyre ve İbn Abbâs gibi sahâbelerin Hz. Peygamber'in abdest alma şeklini fiili olarak nakletmeleri verilebilir.¹⁵ Kuşkusuz tâbiîn, sahâbeden gördükleri bu fiilleri dile getirebilmek için bazı lafızlara ihtiyaç duymuştur. Ancak bu meyanda şunu belirtmek gerekir ki, sahâbenin nakletmiş olduğu fiillerin bir kısmı, rivayeti bizzat amaçlanmamış olabilir. Zira fiilin ilgili kısmı, bizzat Hz. Peygamberden sadır olmamış ve fakat sahâbeye ait olabilir. Bir sonraki nesil tâbiîn ise bunu Hz. Peygamber'den nakledilen bir fiil olarak algılayıp yanılığa kapılmış olabilir. Hadis terminolojisiyle ifade edecek olursak, mevkûf bir rivayet merfû olarak anlaşılmış olabilir. Bu durumun örneği Ebû Hüreyre'nin (r.a) Hz. Peygamber'in abdest alma şeklini anlattığı hadistir.¹⁶

Söz konusu hadis-i şerifte (Ebû Hüreyre'nin) ellerini -pazuları da içine alacak şekilde- yıkadığı, ayaklarını da -baldırlar dahil olacak biçimde- yıkadığı ifade edilmektedir. Hadisin sonunda da Ebû Hüreyre: "Resûlullah'ı -sallallahu aleyhi ve sellem- böyle abdest alırken gördüm" demektedir. Burada Ebû Hüreyre'nin pazu ve baldırları kapsayacak şekilde abdest almasının, bizzat kendisinin başlattığı bir uygulama olması ihtimali vardır. Bu durumda "böyle gördüm" diyerek işaret ettiği

14 Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-usûl*, thk. Câsim en-Neşemî, 2. Basım, (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994) 3/199, 4 Cilt; Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerim Pezdevî, *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, thk. Said Bektaş, (Medine: Dârü's-Sirâc, 1437/2016), 369; Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın, (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 1/249, 2 Cilt; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed İzzü İnâye, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1419/1999), 1/155-160, 2 Cilt; Süleyman Eşkar, *Ef'âlü'r-rasûl ve delâletühü ale'l-ahkâmi's-şer'iyye*, 1/481.

15 Buhârî, "Vudû", 38 (No. 185); Buhârî, "Sehv", 3 (No. 1227); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (Riyad: Dârü's-Selâm, 1421/2000), Tahâret, 7 (No. 235).

16 Buhârî, "Vudû", 46 (No. 199); Müslim, "Tahâret", 12 (No. 246).

şey, bunların (yani pazı ve baldırların) dışında kalan kısımlardır. Dolayısıyla bu hadis, söz konusu uzuvları (pazı ve baldırları) abdeste dahil etmenin müstehap olduğunu gösteren bir delil sayılamaz.

Fiilin rivayetine bir diğer örnek, sahâbenin bir kimseyi bir fiili yaparken görmesi ve gördüğü fiili “Hz. Peygamber’i, bu kimsenin yaptığının aynısını yaparken gördüm” şeklinde nakletmesidir. Bu konuya örnek olarak İmrân b. Husayn, Hz. Ali’nin arkasında namaz kılması verilebilir: “O, secde ettiği zaman tekbir getirirdi. Başını secdeden kaldırıncı tekbir getirirdi. İki rekâtı kıldıktan sonra kalkarken tekbir getirirdi”. Namazı bitirdikten sonra İmrân b. Husayn “*Bu, bana Hz. Peygamber’in namazını hatırlattı*”¹⁷ demiştir.

1.4.2.2. Fiilin Sözle Rivayeti

Fiilin sözle rivayeti fiil şeklindeki rivayetinden genel olarak daha üstün bir dereceye sahiptir. Nitekim usulcüler, Hz. Peygamber’in fiillerini rivayet ederken, sahâbenin kullanmış olduğu lafızları zikretmiş ve derecelerine göre tasnif etmişler, ayrıca hadislerin kuvvet derecesine göre, bir kısmını diğer kısımdan ayırt eden yönlerini de ortaya koymuşlardır.¹⁸ Aşağıda sahâbenin, Hz. Peygamber’in fiillerini naklederken kullandığı lafızların vezinlerini açıklayarak bunların kuvvetliden zayıfa doğru dört derece halinde tasnif edildiği üzerinde durmak istiyoruz.

Birinci Derece:

Sahâbenin “Hz. Peygamber’i şöyle yaparken gördüm” demesidir. Fiilin bu türden bir sözle rivayeti bahsi geçen derecelerin en güçlüsüdür. Nitekim bu rivayet türü, râvinin Hz. Peygamber’in fiilini hiçbir aracı olmaksızın doğrudan algıladığı konusunda açık bir veri teşkil eder. Diğer bir deyişle bu tür lafızlar, sahâbe ile Hz. Peygamber arasında hiç kimsenin olmadığını, sahâbenin doğrudan görmüş olduğu fiili vasıtasız biçimde naklettiğini gösterir.

İkinci Derece:

Sahâbenin; “Hz. Peygamber şöyle yaptı” demesidir. Bu tür rivayetler, sahâbenin ilgili fiili doğrudan Hz. Peygamber’den görmüş olduğunu garanti etmez. Bilakis rivayet formu, râvinin söz konusu fiili bir başka sahâbeden nakletmiş olma ihtimaline işaret ettiği gibi sahâbenin söz konusu fiili Hz. Peygamber’in birtakım uygulamalarından (âsâr) çıkarmış olması da mümkündür. Şu hâlde bu tür rivayette üç ihtimal söz konusudur. Sahâbe bahse konu fiili 1. ya doğrudan kendisi görmüş, 2. ya başka bir sahâbeden nakletmiş ve 3. ya da Hz. Peygamber’in uygulamalarından çıkarmıştır. Bu

17 Buhârî, “Ezân», 116 (No. 786); Müslim, “Salât», 10 (No. 393).

18 Âmidî, Ebü’l-Hasen (Ebü’l-Kâsım) Seyfüddin Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebi, el-İhkâm fi uşûli’l-ahkâm. thk. Abdürrezzak Afîfi, 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü’l-İslami, 1982/1402, 2/96-99; Şevkânî, İrşâdü’l-fuhûl, 1/162-165; Ömer Süleyman Eşkar, Ef’âlü’r-Resûl ve Delâletüha ale’l-Ahkâmî’s-Şerîyye. 2 Cilt. 6. Basım. Beyrut: Darü’r-Risâle, 1424/2003, 1/484-485; Abdülkerim b. Ali en-Nemle, Abdülkerim en-Nemle, İthafu Zevî’l-Besâir bi Şerhi Ravzatu’n-Nâzir, 8 Cilt, 1. Basım, (Riyad, Dâru’l Âsime, 1996), 2/24-26.

nedene fiilin bu tür bir sözle rivayeti, bir öncekine göre daha zayıftır.

Üçüncü Derece:

Sahâbenin, Hz. Peygamber'in döneminde yaşanmış şer'î bir meseleyi "Şöyle yapılmıştı" şeklinde nakletmesidir. Bazı sahâbelerin "Hz. Peygamber zamanında, sütunlar arasında saf teşkil etmekten men edilir, sütunların olduğu yerden uzaklaştırılırdık"¹⁹ aktarımları bu kabildir. Üçüncü dereceden bir kuvvete sahip bu rivayet formu, yukarıda zikretmiş olduğumuz ihtimalleri taşıdığı gibi şöyle bir duruma da açık kapı bırakmaktadır: Buna göre uzaklaştırma işini yapan Hz. Peygamber'in dışında bir başkası da olabilir. Şayet bu uzaklaştırılma olayı Hz. Peygamber'in bilgisi dahilinde gerçekleştiyse bu durumda delil olma niteliği taşımaya devam eder. Çünkü bu durumda sünnetin takrir kısmına dahil olur. Ancak Hz. Peygamber'in bu olaydan haberi yoksa rivayetin delil teşkil etmesinden bahsedilemez.

Dördüncü Derece:

Sahâbenin "Şu sünnettendir" demesidir. Bu tür rivayet formunda kastedilen, fiil yahut söz olabildiği gibi Hulefâ-yi Râşidîn'den birinin ameli de olabilir. Nitekim Cessâs (ö. 980/370) bu konuyu izah sadedinde şöyle demiştir: "Sahâbenin 'Şu sünnettendir' tarzındaki rivayetlerinde geçen sünnet lafzı sadece Hz. Peygamber'e ait fiilleri kapsamaz. Çünkü "sünnet" sözcüğü Hz. Peygamber'in "Benim sünnetime ve benden sonraki Hulefâ-yi Râşidîn'in sünnetine uyunuz"²⁰ buyruğu gereğince Hulefâ-yi Râşidîn'e de ait olabilir."²¹ Ancak ne olursa olsun "Şu sünnettendir" sözü yine de delil vasfı taşımaya devam eder. Çünkü sahâbenin sözünün zâhirinden anlaşılan, ilgili amelin Hz. Peygamber'in sünneti olmasıdır.²² Sahâbenin Hz. Peygamber'in fiillerini naklederken kullandıkları lafız ve dilsel yapıların fikhî istidlâlde büyük etkisi vardır. Konu ile ilgili detaylı bilgi ileride verilecektir.

1.5. Birden Fazla Kısmı ve Vasfı Olan Müspet Bir Fiilin Rivayetinin Umumiliği Konusundaki İhtilaf

Daha önce de belirtildiği üzere, Hz. Peygamber'in her bir fiili münferit biçimde değerlendirilmeye elverişlidir. Bu filler haddi zatında umum ifade etmediği gibi herhangi bir fiile özgü belirli bir lafızdan bahsetmek de mümkün değildir. Ancak râvi, ilgili fiili nakletmek istediğinde zorunlu olarak bir lafız seçmeli ve fiili bu lafızla

19 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009/1430), "Salât", 53 (No. 1002), 5 Cilt; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Ahmed Şâkir vd., 2. Basım (Kahire: Şirketü ve Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1398/1978), "Salât" 169 (No. 229), 6 Cilt.

20 Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavut vd., (Beyrut: Dâru'r-risâle el-'âlemiyye, 2009), "Kitâbu's-Sünne", 6, (No. 4607), 7 Cilt.

21 Cessâs, *el-Fusûl*, 3/197.

22 Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *et-Tarîb ve't-teysîr li ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân el-Huş, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985), 33.

dile getirmelidir. Bu sebeple usulcüler, sahâbenin Hz. Peygamber'in fiillerini dile getirirken kullandıkları belirli lafızları kayıt altına almış ve aktarmışlardır. Aktarılan bu lafızları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.5.1. Birinci Tür Lafızlar

“Yaptı” “فعل” fiili. Burada “فعل”, Arapça kelimelerin özel olarak da fiillerin yapısal hallerinin tespit ve izahı için sarf âlimleri tarafından konulan sığa anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla “فعل” ile mutlak anlamda mazi fiil, tartışılan mesele bağlamında ise birden fazla veçhi bulunan müspet fiil kastedilmektedir. Sahâbe, zahiri umum ifade eden bu lafzı, Hz. Peygamber'in fiilini ve bu fiilin ona ait olduğunu kesin olarak ifade etmek için kullanmıştır. Buna örnek olarak İbn Abbâs'ın “Hz. Peygamber, korku ve yolculuk hali olmaksızın öğle ile ikindiye, akşam ile de yatsıyı birleştirerek kıldı”²³ sözü ile râvinin “Hz. Peygamber Kâbe'nin içinde namaz kıldı”²⁴ sözü gösterilebilir. Yukarıda ifade edildiği üzere burada namazın kısımları akşam ve yatsı, vasıfları ise kızarıklık ile daha sonra oluşan beyazlıktır.

1.5.2. İkinci Tür Lafızlar

“Emretti” “أمر”, “nehyetti” “نهی”, “hükmetti” “قضى” gibi fiillerdir. Bunlar sahâbenin, Hz. Peygamber'in fiillerini nakledeken kullanmış oldukları diğer lafızlardır. Bu lafızların kullanımına sahâbenin naklettiği şu hadis örnek verilebilir: “Hz. Peygamber garar²⁵ satışını yasakladı.”²⁶ Diğer bir örnek ise şudur: “Hz. Peygamber komşunun suf'a hakkı olduğuna hükmetti”²⁷

Bu kısımda yer alan fiiller iki şekilde değerlendirilir:

a) Bu fiiller, Hz. Peygamber'den sadır olmuş fiil ve davranışlardan ibarettir. Diğer müspet fiillerde olduğu gibi, bu fiillere de bakarak umumilik iddia etmek doğru olmaz.

b) Emretmek, nehyetmek vb. fiiller esasen Hz. Peygamber'den sadır olmuştur. Ancak rivayet eden sahâbe bu fiilleri Hz. Peygamber'in ameli olarak idrak etmemiş ve fakat “sizlere şöyle emrediyorum “أمرکم بكذا” yahut “şöyle yapınız” “افعلوا كذا” yahut “sizleri şundan nehyediyorum” “أنها کم عن كذا” yahut “şöyle yapmayın” “لا تفعلوا” gibi bir söz olarak işitmiştir. Özetle sahâbe, gördüğünü değil işittiğini rivayet etmiştir. Buna rivayette “hikâye etme” denir. Usulcüler bu tür lafızların umuma delalet edip etmeyeceği konusunda ihtilaf edilmişlerdir. Genel görüşe göre bu çeşit

23 Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Raid b. Sabri b. Ebi 'Alfe, 2. Basım (Riyad: Dâru'l-Hadârat, 1436/2010), “Mevâkitü's-salât”, 47 (No. 601).

24 Buhârî, “Hacc», 52 (No. 1599). Namaz bölümü, Ebû Dâvud, “Menâsik» 92 (No. 2023).

25 Garar: Aldatma-sonu bilinmeyen satış. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-Marîfe, (Beyrut: Neşir Tarihi, 1993/1414), 13/92. 30 Cilt.

26 Müslim, “Büyü”, 2 (No. 1513); İbn Mâce, “Ticârât», 23 (No. 2194).

27 Müslim, “Müsâkât» 28 (No. 1608).

sözler bizzat Hz. Peygamber'in fiili değildir. Dolayısıyla fiilin değil sözün rivayeti yahut hadisın mana olarak nakli kabilindedir.²⁸ Öte yandan usulcüler, müspet fiilin rivayet edilmesi halinde umum ifade edip etmediği konusunda da farklı görüşler ortaya koymuşlardır:

1.5.3. Fiil Rivayetinin Umum İfade Ettiği Görüşü

Bazı âlimler, ister "fe'ale" "فعل" isterse de "kadâ" "قضى" vb. lafızlarla olsun, fiil rivayetinin umum ifade ettiğini söylemişler ve bu çeşit rivayetleri hadislerin mâna ile rivayeti kabilinden görmüşlerdir. Bu görüşte olan isimlerden biri İbn Kudâme'dir (ö. 1223/620). Ona göre "قضى" ve "نهی" gibi fiiller Hz. Peygamber döneminde kişiler hakkında umum ifade etmekteydi. İbn Kudâme ilgili lafızların umum ifade ettiğini şu şekilde temellendirir:

a) Sahâbe kendi dönemlerinde bazı olaylar karşısında bu lafızları kullanmıştır. Örneğin sahâbeden biri müzâbene²⁹ yahut muhâkale³⁰ satışına şahit olmuş ve bu tür satışlara karşı çıkarak "Hz. Peygamber müzâbene ve muhâkale satışından nehyetti" demişlerdir.

b) Bu lafızların umum ifade ettiği kabul edilmezse o zaman ortaya başka bir problem çıkar. O da bu lafızların mücmel olmasıdır. Halbuki bu lafızlar âlimlerce mücmel kabul edilmemiştir. Çünkü mücmel, birkaç manaya gelen ve bu manalardan hiçbirinin diğerlerine karşı üstünlüğü olmayan lafızlardır. Bu durumda lafzın manası bilinmemiş olur.³¹

Bu görüşü savunanlardan isimlerden bir diğeri Şehâbeddin el-Karâfi'dir (ö. 684/1285). Ona göre sahâbe adil ve dili iyi bilen kişilerdi. Lafzın umumuna kani olduktan sonra, fiili umuma delalet eden lafızla naklederler. Karâfi bu konuyu, hadislerin mana ile rivayet edilmesinin caiz oluşu üzerine bina ederek şöyle devam eder:

"Şayet biz bunu men' edersek mana ile rivayeti de men' etmiş oluruz. Çünkü râvinin "kadâ" "قضى" yani "hükmetti sözü", hüküm koyma yetkisinin asıl sahibine ait bir lafız değildir. Bu sebeple âdil bir râvi, nakletmiş olduğu lafzı umum sığa ile

28 Sadrişşeria es-Sâni Ubeydullâh b. Mes'ud b. Tâcişşeria Ömer b. Sadrişşeria el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmud el-Mahbûbi el-Buhâri, *et-Tavzih fi halli gâvâmi'it-Tenkîh*, thk. Saïd Ebras, (Dimeşk: Mektebetü Merzûk, 1427/2006) 84.

29 Hurma ağacındaki taze mahsulün kuru hurma, asmasındaki yaş üzümün kuru üzüm ve başağındaki hububatın harmanlanmış kuru mahsul karşılığında aynı ölçüde satılması" demektir. Celal Yeniçeri, "Müzâbene», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/232.

30 "Ekinin henüz başağı kurumadan satılmasıdır». Yahut: "Tarladaki taze ekinin kendi cinsinden belli ölçüdeki kuru karşılığında götürü usulle satılması» anlamına gelmektedir. Cengiz Kallek, "Muhâkale», *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/394.

31 Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâili el-Makdisi, *Ravzati'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fıkh*, 8. Basım (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1415/1994), 2/698-670.

naklederse “anlatılan şey» de umum ifade eder. Aksi takdirde umum ifade etmeyen bir şeyi umum ifadesiyle rivayet etmiş olur ki bu da kuşkusuz râvinin adaletine halel getirir. Netice olarak umuma ait olmayan bir lafzı umum sigası ile rivayet etmiş olur. Buna dayanarak denilebilir ki “hüccet, fiilin kendisidir, rivayet edilen/anlatılan şey değildir”. “فالحجة في الحكاية لا في المحكي”. Bu da mana ile rivayet etmenin uygun olduğu kaidesi gereğince dir.³²

1.5.4. Fiil Rivayetinde «فعل» Dışındaki Lafızların Umum İfade Etmediği Görüşü

Usulcülerin geneli ise “namaz kıldı” “صلى”, “emretti” “أمر”, “nehyeti” “نهي”, “hükmetti”, “قضى” ve benzeri lafızlarla nakledilen fiillerin umum ifade etmediğini söylemişlerdir. Bu görüş sahiplerine göre bağlayıcı delil (hüccet), anlatan kişinin sözünde ve lafzında/rivayette değil anlatılan şeydedir/rivayet edilendedir. Buna göre bizim bağlayıcı delil kabul ettiğimiz şey sahabenin bir fiili naklederken kullandığı söz değil o fiilin içeriği olan davranıştır. Çünkü rivayet edilen bir fiil belirli sıfat ve ölçüler dâhilinde gerçekleştiği için fiilin rivayet edilmesi umum ifade etmez. İmam Gazzâlî’de (ö. ۱۱۱۱/۵۰۵) yukarıda geçen fiillerin umum ifade etmediği görüşünü benimsemekte ve ilgili fiillerin niçin umum ifade etmediği gerekçesini ise şöyle temellendirmektedir:

Fiilde umum iddiası mümkün değildir. Çünkü fiil belirli bir vecih üzere gerçekleşir ve tek tek gerçekleşmesi mümkün olan vecihlere uyarlanması caiz olmaz. Çünkü diğer vecihlerde fiilin muhtemellerine nispetle birbirine eşittirler. Umum ise lafzın kendisine delaletine nispetle eşit olan şeydir. Hz. Peygamberin fiilinin, fiilin durumuna nispetle umumu olmadığı gibi başkalarına nispetle de umumu yoktur. Aksine Hz. Peygamberin fiili onun tarafından ümmetine sizin hakkınızdaki şer’î hükmü açıklamadıkça kendisine özeldir.”³³ İmam Gazzâlî bu bağlamdaki fiiller hakkında ayrıca “Hz. Peygambere muayyen bir şey sorulmuş ve Hz. Peygamber de onu yasaklamış olabilir” diyerek bu tür rivayetlerin umum ifade etmeyeceğini belirtir.³⁴ Yukarıda geçen ifadelerin umuma delalet etmediğini savunanlardan biri de Fahreddin er-Râzî’dir (ö. ۱۲۱۰/۶۰۶). Râzî’ye göre de hüccet, anlatan kişinin sözünde/rivayette değil anlatılan şeydedir/rivayet edilendedir.³⁵

Konunun daha iyi anlaşılması için “Hz. Peygamber, Kâbe’nin içinde namaz kıldı” şeklinde daha önce geçen hadisi, fiilin nakledilmesine örnek verebiliriz. İslâm

32 İbn Kudâme, *Ravzatü'n-nâzir*, 2/698; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. İdris b. Abdirrahmân el-Mısırî el-Karâfi, *Şerhu Tenkihi'l-fuşûl*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2004), 149; Ebü Abdillâh Bedrüd-dîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türki el-Mısırî el-Minhâci ez-Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhit fi usûli'l-fih*, 2. Basım, (Gardaka/Mısır: Dâru's-Safve, 1413/1992), 3/169, 6 Cilt; Zerkeşi, *Teşnifü'l-mesâmi' bi-Cem'i'l-cevâmi'* thk. Seyyid Abdulaziz - Abdullah Rebi', (Kahire: Mektebetu Kurtuba li'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmi. 1418/1998), 2/796-797, 4 Cilt.

33 Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, 2/116-117.

34 Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, 2/116-117.

35 Fahrüddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/393-394.

hukukçuları Kâbe'nin içinde kılınan bu namazın farz bir namaz mı yoksa nafile bir namaz mı olduğu konusunda ihtilaf etmiştir. Hz. Peygamber Kâbe'nin içinde farz namaz kılmış olabileceği gibi nafile namaz da kılmış olabilir. İmam Şâfi, Kâbe içinde namaz kılındığı takdirde Kâbe'nin bir kısmı namaz kılınan arkasında kalacağı için ihtiyaten nafileye hamledilmesi görüşündedir. Hanefiler ise Kâbe içerisinde kılınan namazın farz yahut nafile olması arasında bir fark gözetmemekle birlikte Hz. Peygamber'in Kâbe içerisinde kılmış olduğu namazı hafif tutması kılınan namazın nafile bir namaz olduğunu gösterdiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca "Nafile namaz kılınırken Kâbe'nin bir bölümünün namaz kılınan arka kısmında kalması caiz oluyorsa farz namazda ona kıyasla caiz olur" şeklinde kıyas yapmışlardır.³⁶

Bu meselede kıyas iddiası Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî'den (ö. ۱۰۳۹/۴۳۰) nakledilmiştir. O, şöyle demiştir: "Söz konusu rivayetin kıyas yoluyla umum ifade etmesi daha isabetlidir. Zira Hz. Peygamber'in hakkında hüküm verdiği belirli bir olay daha sonra bizim de başımıza geldiğinde, yaşanan bu olayı Hz. Peygamber'in ilgili olayına kıyas ederiz. Çünkü birbirine benzer iki şeyin (yani nafile ve farz) namazın hükmü de aynıdır."³⁷ İki ihtimalden biri Hz. Peygamber'in fiili ile sabit olunca farz ile nafile arasında eşitlik sabit olur. Bu durumda Hz. Peygamber'in hem nafile hem de farz namaz kılmış olabileceği aynı seviyede muhtemeldir. Nafile namaz kıldığını kabul ettiğimizde, diğer kısım olan farz namaz da -her iki fiilin namaz olması sebebiyle- nafileye kıyas edilerek kılınabilir.³⁸ Hanefi usulcülerden Sadrüşşeria, birden fazla veçhi bulunan olumlu bir fiilin rivayet edilmesinin umum ifade etmediği³⁹ görüşünde olsa da görünüşte umuma delâlet eden bir lafızla aktarıldığı takdirde umum ifade edeceği görüşündedir. Sadrüşşeria, bu meyanda Hz. Peygamber'den "komşu lehine şufaya hükmetti" "Garar" satışını yasakladı"⁴⁰ rivayetlerini aktarır ve şöyle yorumlar:

Hz. Peygamber "komşu lehine şufaya hükmetti" "قضى بالشفعة للجار" gibi aktarımlar fiilin rivayeti kapsamında değil, hadisleri mânâ ile aktarma kabilindedir. Bu ise sözün rivayeti demektir. Ayrıca bu tür aktarımların fiilin rivayeti kabilinden olduğunu kabul etsek dahi "câr" "الجار" âm bir lafızdır. Zira "el-câr" lafzındaki "lâm-ı ta'rif" istiğrak yani ilgili ismin kapsadığı bütün fertleri ihtiva etmektedir. Sanki Hz.

36 Sadrüşşeria *et-Tavzih*, 83.

37 Ebû'r-Rebi' Necmüddin Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerim b. Saîd et-Tüfi el-Hanbelî, *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, 2. Basım (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1407/1987), 2/513. 3 Cilt; Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muhîr*, 3/170.

38 Veliyyüddin Muhammed Salih el-Ferfûr, *Medârikü'l-hak*, (Dimeşk: Dâru'l-Ferfûr, 1419/1999), 101-102.

39 Sadrüşşeria, *et-Tavzih*, 83.

40 Şuf'a: Komşuluk veya ortaklık sebebiyle satılan bir malı, aynı bedel ile almada öncelik hakkına sahip olma. Yani satılan ya da bir bedel karşılığında hibe edilen gayri menkulü müşteriye veya kendisine hibe edilen kişiye kaç mal olmuş ise müşteriden veya kendisine hibe yapılan kişiden zorla alıp mülk edinmektir. *et-Ta'rifât*, çev. Arif Erkan, 130.

41 «درغ لالعيب نع هل لالوس رىهن».

Peygamber bütün komşular lehine şuf'a'ya hükmetmiştir⁴² demiştir.

Bizce de birden fazla veçhi bulunan olumlu bir fiilin rivayet edilmesi umum ifade etmemektedir. Bu kanaatimizin üç gerekçesi vardır:

a) Arap dilinde umum lafza ait bir vasıftır. Fiilin bir sığası olmadığı için umum ifade etmemektedir.

b) Sahâbenin “أمر”, “نهی”, “قضى” gibi aktarımları olaya tanıklık ettiklerini gösterdiği gibi böyle olmayıp bir başka sahâbeden duymuş olmaları da mümkündür. Hatta Hz. Peygamber belli bir olayı görüp daha sonra o olayı yasaklamış, râvi de bu olayı umum bir rivayetle aktarmış olabilir. Bu durum sahâbenin zaptına zarar vermez.

c) Ayrıca tartışma konusu olan fiiller çoğu kez “kazâya'l-a'yân⁴³ kabilinden olduğu rivayetlerde görülmektedir. Bazı usulcülere göre belirli olayların umum ifade etmesi -şuf'a hadisesinde olduğu üzere- hârici delillerden kaynaklanmıştır.

d) Bir fiil olumlu olarak aktarıldığında umum ifade etmez. Zira ispattan sonra gelen nekre kelime hükmündedir. Bu da tüm zamanları ve fiilin bütün kısımlarını kapsamadığı gibi fiilin farklı biçimlerde yapılmasını da içermez. Bilakis o fiil müşterek bir lafız gibi sayılıp tüm biçimleri düşünülür. Şayet biri tercih edilirse fiil ona yorumlanır, diğeri de ona kıyas edilir.⁴⁴

1.5.5. Fiillerin Umum İfade Etmediği Görüşü

Ebû İshâk eş-Şirâzî (ö. ۱۰۸۳/۴۷۶) *el-Lüma'* adlı eserinde, belirli lafızların umum ifade ettiğini diğer bir ifadeyle umum manasının sadece lafızla elde edilebileceği görüşündedir. Hz. Peygamberin fiillerinin ise umum ifade etmediğini bildirir.⁴⁵ Bu görüşünü ise şu şekilde temellendirir:

“Hz. Peygamberin bazı fiilleri her ne kadar hâs ve âm olmak gibi birden fazla vasfı barındırsa da ya hâs veya âm olarak belli bir vasıf belli bir vasıf üzere gerçekleşir. Dolayısıyla hangi vasıf üzere gerçekleştirildiyse o vasma has olur. Şayet hâs veya âm olduğu vasfı biliniyorsa ilgili hüküm o vasma has olur. Bilinmiyorsa mücmel hükmünde olur. Mücmel lafız nasıl ki bütün fertlerine muhtemel ise o fiil de kapsadığı bütün vasıflara muhtemeldir”.⁴⁶

42 Sadrüşşeria, *et-Tavzih*, 83-84.

43 İster sözlü ister fiili olsun, hüküm ve hadiselerin belirli kişilere özgü olmasıdır.

44 İbn'ül-Emin Mahmut Esad, *Telhis-i Usûl-i Fıkıh*, haz. Talha Alp vd., 1. Basım (İstanbul: Yasin Yayınları, 2002).90.

45 Bu bağlamda şunu söylememiz gerekir ki umum iddiası râvinin Hz. Peygamberin fiilini birden fazla ihtimale elverişli bir lafızla aktarmasından kaynaklanmıştır. Örneğin râvi “Hz. Peygamber Ka'be içerisinde namaz kıldı” aktarımında geçen “namaz kıldı” lafzı hem farz hem de nafi namazı kapsamaktadır.

46 Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Lüma'*, 118.

Şîrâzî daha sonra “kadâya a’yân” diye tabir edilen özel uygulamaların da umum ifade etmediğini şu şekilde izah eder: Râvinin ‘Hz. Peygamber komşu lehine şuf’a hakkına hükmetti’ “قضى بالشفعة للجار” sözü her komşunun şuf’a hakkına sahip olduğuna delâlet etmez. Aksine umum iddiasında tevakkuf etmek gerekir. Çünkü Hz. Peygamber, ortakların birinde bulunan bir özellik sebebiyle onun lehine hükmetmiş olabilir.⁴⁷

Aynı şekilde “Hz. Peygamber ramazan ayında oruç bozanlara kefaretilerle hükmetti” “قضى في الإفطار بالكفارة” hadisi de bütün iftar çeşitlerini kapsamaz. Bu hususta tevakkuf edilmelidir. Çünkü Ramazan ayında orucunu bozan kişi onu ya cinsel ilişki ile yahut kasten yeme ve içme ile bozmuş olabilir. Fakat her iki veçhe birden hamledilemez. Mutlaka bu gerekçelerden birine hamledilmesi gerekir. Çünkü ilgili olay lafız olmadığından umum iddiası ileri sürülemez. Dolayısıyla harici delillere bakılarak ilgili iki manadan biri tercih edilmelidir.⁴⁸

Şîrâzî, Hz. Peygamberin olumlu fiillerinin umum etmediğini belirttiikten sonra bazı Şâfiî fakihlerin Hz. Peygamberin fiillerinin umum ifade edip etmediği hakkında farklı bir yöntem takip ettiklerini aktarır. Ona göre, Şâfiî mezhebine ait bazı fakihler: “قضى بالكفارة في الإفطار” örneğinde olduğu gibi “ba” “ب” harf-i cerrinin isme bitişmesi halinde ilgili fiilin umum ifade edeceği gibi “قضى بأن الكفارة في الإفطار” örneğinde olduğu üzere “enne” edatının fiile bitişmesi halinde de o fiilin umum ifade edeceği görüşünde olduklarını aktarır. Şîrâzî’nin aktardığı ifadeye göre bu fakihler, fiile ve isme bitişen lafızlar sebebiyle ilgili cümleleri ‘sözün rivayeti kabilinden’ saymışlardır. Şîrâzî bu yaklaşımı kabul etmemekte ve ister “ب” “ba” harfi ziyadesi ile ister “أن” “enne” ziyadesiyle olsun umum elde edilemez. Çünkü ilgili ziyadeler râvinin tasarrufudur.⁴⁹

Diğer bazı Şâfiî’ler de Hz. Peygamber “كان يقضى” “şu şekilde hüküm veriyordu” ifadesinin umum ifade ettiği görünüşü kabul etmişlerdir. Zira bu ifade devam manasına gelmektedir. Tıbbî arapların “فلان يقري ويصنع المعروف” “Falanca kişi misafire ikramda bulunur ve iyilik yapar” sözleriyle deydamlılığı kastettikleri gibi. Bu fakihler görüşlerini şu ayetle desteklemişlerdir: “وكان يأمر أهله بالصلوة” “Halkına namazı ve zekâtı emrederdi”⁵⁰. Şîrâzî bu yaklaşımı kabul etmemekte ve şu şekilde reddetmektedir:

Doğrusu şu ki; ister “كان يقضى” “şu şekilde hüküm veriyordu” ister “enne” ve “ب” “ba” ziyadesi ile olsun umum ifade etmemektedir.⁵¹ Çünkü belli bir lafız tekrar edebileceği gibi tekit de edilebilir. Bu durum, söz konusu lafızların umum ifade

47 Konuyu biraz açacak olursak “komşu” lafzı ev, tarla gibi gayrimenkul bir mala ortak olan kişiye denildiği gibi gayrimenkule bitişik evi/tarlası olan kişiye de denilir. Bu hadisede ortaklardan birindeki özellik gayrimenkul bir mala ortaklıktır. Bu sebeple onun lehine şuf’a hakkına hükmedilmiştir.

48 Ebü İshâk eş-Şîrâzî, *el-Lüma’*, 118-119; Zerkeşi, *el-Bahrü’l-muhît*, 3/169.

49 Ebü İshâk eş-Şîrâzî, *el-Lüma’*, 119.

50 Meryem/ 19/55.

51 Bu konu aşağıda özel olarak ele alınacaktır.

edeceği anlamına gelmez.⁵² Kanaatimizce buradaki asıl problem, ister “كان يقضي” ister “بأن” isterse de “ba” harfi veya “-enne” şeklinde aktarılmış olsun, bu şekliyle doğrudan Hz. Peygamberin ifadeleri olmayıp râvinin şahit olduğu hadiseyi kendi ifadeleriyle aktarmasıdır. Halbuki hadise belli bir şahsa ait olup ona özgü bir hüküm içeriyor olabilir.

1.5.6. “Kâne Yef‘alü” Sigasının Umum İfade Edip Etmemesi Meselesi

Fiil rivayetinde kullanılan lafızlar içerisinde “Yapıyordu” “كان يفعل” şeklinde bir sığa da bulunmaktadır. Bu bağlamda soru şudur: Şayet sahâbe, bu ve benzeri sığalar ile Hz. Peygamber’in herhangi bir fiilini aktarırsa, bu sığa ilgili fiilin sadece vukû bulduğuna mı delâlet eder yoksa umum, devamlılık ve tekrar edildiğine de delalet eder mi?

Usulcüler bu çeşit bir sığanın umum ifade edip etmediği konusunda farklı görüşler belirtmişlerdir. Bu görüşlere geçmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki “كان يفعل” terkinin umuma delalet edip etmemesi ile aynı terkinin devamlılığa ve tekrara delalet edip etmemesi birbirinden farklıdır. Zira muvâzebe yani devamlılık çeşitli münasebetlerin tekrarıyla fiilin de tekrar edilmesidir. Umum ise bir anda bütün kısım ve fertlerini kapsamaz. Usulcüler arasında “كان يفعل” sigasının ifade ettiği anlam hakkında da iki farklı yaklaşım bulunmaktadır:

1.5.6.1. “Kâne Yef‘alü” Sigasının Umum İfade Ettiği Görüşü

“Yapıyordu” “كان يفعل” terkinin umum ifade ettiğini savunanların başında Seyfüddin el-Âmidî (ö. ۱۲۳۳/۶۳۱) gelmektedir. Âmidî “*el-İhkâm*” isimli eserinde “Hz. Peygamber yolculukta namazlarını cem’ ediyordu” “كان يجمع” şeklindeki kullanımın, râvinin kendi aktarımı olduğunu bildirdikten sonra görüşünü şu şekilde izah eder:

“Hz. Peygamber yolculukta namazlarını cem’ ediyordu sözü râvinin kendi aktarımıdır. Yolculukta kıldığı namazın vaktin başında gerçekleşmesi mümkün olduğu gibi vaktin sonunda gerçekleşmiş olması da mümkündür. Ancak fiilin bizatihi kendisinde, söz konusu uygulamanın her vakitte gerçekleştiğini gösteren hiçbir şey yoktur. Aksine bir vakitte olduğunu gösterir. Hangi vakitte vuku bulduğunun belirlenmesi ise harici delile bağlıdır. Hz. Peygamber’in namazları hem ibadet maksatlı yolculuklar hem de diğer yolculukları da içerecek şekilde cem’ yapması umuma delalet etmez. Aksine umum; râvinin ‘iki namazı birleştiriyordu’ sözünden istifade edilerek elde edilmiştir”.⁵³ Âmidî’den aktardığımız bu bilgi ışığında denilebilir ki umum, Hz. Peygamberin fiillerinden değil, “كان يفعل” terkininden elde edilmiştir.

52 Ebü İshâk eş-Şirâzi, *el-Lüma’*, 119; Şirâzi, *Şerhu’l-Lüma’*, 336; Zerkeşi, *el-Bahru’l-muhit*, 3/169.

53 Ebü’l-Hasen (Ebü’l-Kâsım) Seyfüddin Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa’lebi el-Âmidî, *el-İhkâm fi uşûli’l-ahkâm*, thk. Abdürrezzak Afifi, 2. Basım, (Beyrut, el-Mektebü’l-İslami, 1982/1402), 2/253, 4 Cilt.

1.5.6.2. “Kâne Yef‘alü” Sigasının Umum İfade Etmediği Görüşü

Cumhur ulemânın benimsediği görüş budur. İbn Kâsım el-Abbâdî (ö. ۱۰۸۶/۹۹۴) *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Varakât*’ta bu görüşü şu şekilde izah etmektedir: “Yapıyordu” “كان يفعل” terkihi her ne kadar bir şeyin tekrarlandığını gösterse de umum ifade ettiği anlamına gelmez. Çünkü râvinin “iki namazı cem’ ediyordu” sözünde geçen cem’, ilk bakışta uzun ve kısa yolculuğu kapsasa da harici delillerden anlaşılacağı üzere sadece uzun yolculuk yani kişinin seferlilik hükmüne tâbî olduğu yolculuk kastedilmektedir. Böylelikle sefer, belirli olup tek bir vasıf üzere yapılmıştır. Tek bir vasıf üzere yapılan cem’ ise umuma değil tekrara hamledilir. Sonuç olarak belirli tek bir vasıf üzere tekrarlanan fiilin her birinin bir araya getirilmesi de umum ifade etmez.⁵⁴

Bu meselenin bir benzerini teşkil eden Âmir b. Rebîa’nın (ö. ۶۰۶/۳۵) rivayet ettiği “عن عبد الله بن عامر بن ربيعة، عن أبيه، قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم ما لا «Ben Hz. Peygamber’i oruçlu iken misvak kullandığını sayamayacağım kadar çok gördüm»⁵⁵ rivayeti hakkında Şevkânî (ö. ۱۸۳۴/۱۲۵۰) şöyle demiştir: “Bu rivayet herhangi bir vakit ile sınırlı olmaksızın misvak kullanmanın oruçlu için müstehap olduğuna delalet etmektedir.”⁵⁶ Şevkânî, oruçlu kimsenin zeval vaktinden sonra misvak kullanması mekruhtur diyen İmam Şâfi’yi reddetmekte ve bu hususta “... oruçlunun ağız kokusu, Allah katında misk kokusundan daha güzeldir”⁵⁷ hadisini delil göstermektedir.

Şevkânî’in ortaya koyduğu görüş kabul görmemiştir. Çünkü Âmir b. Rebîa’dan gelen rivayet, Hz. Peygamber’in oruç esnasında birçok kere misvak kullandığına delalet etmektedir. Ancak bununla vakit bakımından bir umum anlaşılmamalıdır. Çünkü Hz. Peygamber’in misvak kullanmasının çoğu kez zeval vaktinden önce olması da muhtemeldir. O halde bu hadisin İmam Şâfi’ye reddiye olması isabetli görülmemektedir.⁵⁸

Sonuç

Makalede “Hz. Peygamber’in müspet bir fiilinin rivayet edilmesi” konusunu teorik ve pratik açıdan ele almaya çalıştık. Çalışma neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

54 Şihâbüddin Ahmed b. Kâsım es-Sabbâğ el-Abbâdî el-Mısrî, *Hâşiye ‘alâ Şerhi’l-Varakât / eş-Şerhu’l-Kebîr*, thk. Muhammed Hasan İsmail, (Beyrut, Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, 1424/2002), 245.

55 Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, el-Müsned, thk. Şuayb el-Arnaût ve dğr. (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1419/1998), (No. 15678), 24/447 50 Cilt; Tirmizî, “Savm”, 29 (No. 725).

56 Şevkânî, *Neylü’l-evşâr şerhu Münteka’l-ahbâr*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, (Demmâm: Dâru İbni’l-Cevzî, 1427/2006, 1/408, 16 Cilt).

57 Ebü Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebi Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Mustafa el-Azamî, (Ebüzabî (Abudabî): Müessesetü Zayad b. Sultan, 1425/2004), “Siyâm”, 1097 (No. 1100) 8 Cilt; Buhârî, “Savm”, 2 (No. 1894); Müslim, “Siyâm”, 30 (No. 1151).

58 Süleyman Eşkar, *Ef’âlü’r-rasûl*, 1/493.

- 1) Usulcülerin çoğunluğuna göre Hz. Peygamber'in müspet fiilinin rivayet edilmesi umum ifade etmemektedir.
- 2) Bu konu bir usul konusu olup Kâbe içerisinde farz namaz kılınması, yolculukta kılınan namazın mesafesinin miktarını belirleme gibi şer'î açıdan güncel meselelerin ispatı bakımından muteber bir delildir.
- 3) Peygamberimizin fiillerinin naklinde kullanılan ifade kalıpları olan gördüm (raeytü), peygamberimiz şöyle yapardı (kâne yef'alü), peygamberimiz şu şekilde emretti, nehyetti, hükmetti, şu iş sünnettendir, ifadelerinin umum veya husus ifade etmesi hususu örnek olaylar üzerinden anlatılmış ve genel kanaatin umum ifade etmediğidir.
- 4) Usulcülerin çoğu bu meseleyi umum ve husus başlığı altında ele alıp incelemiştir.
- 5) Bu kuralı dört mezhep fakihlerinin birçoğu fıkhnın farklı babları altında çeşitli meseleler hakkında delil olarak kullanmıştır.
- 6) Mesele fıkhnın temel delillerinden sünnet ile yakın alakası sebebiyle tüm araştırmacılar ve ilim talebeleri için büyük bir önemi haizdir. Ayrıca özellikle fetva ehlinin her zaman müracaat edecekleri kurallardan biridir.
- 7) Usulcülerin bu konudaki görüş farklılığı, komşunun şuf'a hakkı, yolculukta iki namazı birleştirme gibi çok sayıda fer'î hükmü etkilemiş ve farklı sonuçlar doğurmuştur.

Kaynakça

- Neylü'l-evtâr şerhu Münteka'l-ahbâr*. thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk. 16 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427/2006.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen (Ebû'l-Kâsım) Seyfüddîn Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebi. *el-İhkâm fî uşûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzak Afifi, 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslami, 1982/1402.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahih*. thk. Râid b. Sabrî. Riyad: Dâru'l-hadârat, 1436/2015.
- Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût ve dğr. No. 15678, 24/447. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1419/1998.
- Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-Azamî. 8 Cilt. Ebûzabî (Abudabi): Müessesetü Zayad b. Sultan, 1425/2004.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*. thk. Ahmed İzzû İnâye, 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1419/1999.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî. *el-Câmi'u's-sahih*. thk. Râid b. Sabrî. Riyad: Dâru'l-hadârat, 1436/2015.
- Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî. *es-Sünen*. thk. Raid b. Sabrî b. Ebi 'Alfe, 2. Basım. Riyad: Dâru'l-Hadârat, 1436/2010.
- Ebû Amr, Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Münteha's-sûl (su'âl) ve'l-emel fî ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel*, thk. Nezîr Hamâdü. 2/747. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006.
- Ebû Bekr, Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs. *el-Fuşûl fi'l-usûl*. thk. Câsim en-Neşemî. 3/199. 2. Basım. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1414/1994.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavut vd. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'r-risâle el-'âlemiyye, 2009.
- Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî. *el-Câmi'u's-sahih*. thk. Ahmed Şâkir vd. 6 Cilt. 2. Basım (Kahire: Şirketü ve Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1398/1978).
- Ebû İsâ, Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî. *el-Câmi'u's-sahih*. thk. Ahmed

Şâkir vd. 2. Basım. Kahire: Şirketü ve Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1398/1978.

Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şirâzî. *el-Lüma' fi usûli'l-fikh*. thk. Abdulkadir el-Hatib el-Hasenî. Bahreyn: Dâru'l-hadîsi'l-Kettâniyye, 1434/2013.

Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. *et-Takrib li-haddî'l-mantık ve'l-medhal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emsileti'l-fikhiyye*. thk. Abdülhak b. Molla et-Türkmânî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007/1428.

Ebü Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fikh*. 2/698-670. 2 Cilt. 8. Basım. Riyad: Mektebetür-Rüşd, 1415/1994.

Ebü Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî. *Tâcü'l-luğa*. thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr. 7 Cilt. 2. Basım. Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-melâyîn, 1399/1979.

Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî. *et-Tarîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezir*. thk. Muhammed Osmân el-Huşî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985.

Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî el-Karâfî. *Şerhu Tenkihi'l-fuşûl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2004.

Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-Cevâmi'*. thk. Ahmed Şemseddîn. 3/229, 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1418/1998.

Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 10/292, 17 Cilt. 3. Basım, Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1419/1999.

Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. 37/458, 40 Cilt. Kuveyt: Matba'atu Hükümet-i Kuveyt, 1385/1965.

Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *et-Ta'rifât*. Çev. Arif Erkan. İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşevî. Kahire: Dâru'l-Fazile, t.y.

Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm

Pezdevî. *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. thk. Said Bektaş. Medine: Dârü's-Sirâc, 1437/2016.

Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî. *Mücmelü'l-luga*. thk. Züheyr Abdülmuhsin Sultân. 2. Basım. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986/1406.

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyri. *el-Câmi'u's-sahih*. Riyad: Dârü's-Selâm, 1421/2000.

Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî. *Şerhu't-Tasrih ale't-Tavzih*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. 2/479. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmıyye, 1421/2000.

Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-Tûfî el-Hanbelî. *Şerhu Muhtaşari'r-Ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. 2. Basım. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1407/1987.

Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsü'l-muhit*. thk. Mektebu't-tahkiki't-turâsî fi müesseseti'r-risâle. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 2005/1426.

Fahrüddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1412/1992.

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî. *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*. Çev. Yunus Apaydın. 2 Cilt. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.

İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâi en-Nisâbüri. *et-Telhis*. 2/51, 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1996.

Kallek, Cengiz. "Muhâkale". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/394. 44 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî el-Fârûkî. *Keşşâfü istulâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahruc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.

Muhammed b. Ferâmuz (Ferâmerz) b. Ali er-Rûmî. *Mir'âtü'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vüsûl*. Beyrut: Daru Sâdır, 1432/2011.

Ömer Süleyman Eşkar. *Efâlü'r-Resûl ve Delâletüha ale'l-Ahkâmi's-Şerıyye*. 2 Cilt. 6. Basım. Beyrut: Darü'r-Risâle, 1424/2003.

Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî. *et-Tavzîh fî halli ğavâmiẓi't-Tenkîh*. thk. Saïd Ebraş. Dimeşk: Mektebetü Merzûk, 1427/2006.

Şihâbüddîn Ahmed b. Kâsım es-Sabbâĝ el-Abbâdî el-Mısırî. *Hâşiyeye alâ Şerhi'l-Varaât / eş-Şerhu'l-Kebîr*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1424/2002.

Veliyyüddin Muhammed Salih el-Ferfûr. *Medârikü'l-hak*. Dimeşk: Dâru'l-Ferfûr, 1419/1999.

Yeniçeri, Celal. "Müzâbene". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/232. 44 Cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî. *el-Bahrü'l-muhîr fî usûli'l-fih*. 6 Cilt. Gardaka/Mısır: Dâru's-Safve, 1413/1992.

Zerkeşi. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi-Cem'i'l-cevâmi'*. thk. Seyyid Abdulazîz - Abdullah Rebî. 2/796-797, 4 Cilt. Kahire: Mektebetu Kurtuba li'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî. 1418/1998.